

KARABAĞ SORUNUNUN TEMELLERİ: BÖLGESEL MÜCADELELER VE ETNİK GÖÇLER

CAUSES OF KARABAKH CONFLICT: REGIONAL STRUGLE AND ETHNIC MIGRATIONS

Araz ASLANLI*

Öz

Güney Kafkasya'nın en önemli sorunlarından birisi Karabağ sorunudur. Sorunun farklı boyutlarından ve günümüzdeki duruma gelmesinde farklı aşamalardan bahsetmek mümkündür. Ancak sorunun temellerinin anlaşılması açısından XIX. yüzyılın başlarıyla XX. yüzyılın başları arasındaki yaklaşık 100 yıllık dönem üzerinde özellikle durulması gerekiyor. Bahsedilen bu dönemde bölgeye yönelik etnik göçler ve sonrasındaki Rus politikaları XX. yüzyılın sonlarında sorunun günümüzdeki şekliyle ortaya çıkması açısından önemli (hatta belirleyici) olmuştur.

Rusya Osmanlı ve Gacılar ile mücadelelerinde sağladığı başarılar sonrasında Kafkasya'da egemenliğini güçlendirmiş, bu stratejisi doğrultusunda bölgenin etnik yapısı üzerinde de oynamıştır. Rusya'nın Kafkasya'da bir Ermeni devletinin kurulması çabaları bazı Ermeni örgütlerinin "büyük Ermenistan" hayali ile birleşince Güney Kafkasya'da ve Anadolu'da etnik çatışmalar kaçınılmaz olmuştur.

Bu çalışmada özellikle Kafkasya bölgesi için yürütülen mücadele, bu çerçevede özellikle 19. yüzyıl boyunca Güney Kafkasya'ya gerçekleştirilen Ermeni göçleri, 19. yüzyılın sonlarındaki Ermeni örgütlenmeleri, XX. yüzyılın başlarındaki çatışmalar çerçevesinde Karabağ sorununun temellerinin atılması süreci anlatılacaktır.

Anahtar kelime: Ermeni, Türk, Çarlık Rusyası, Etnik Göçler, Karabağ Hanlığı

Abstract

One of the most important problems of the South Caucasus is the Karabakh conflict. One can speak about different dimensions of the conflict and the different stages of the current situation. But in terms of understanding conflict's fundamentals it is important to focus especially on the time of about 100-years period from the early 19th century to the beginning of the 20th century. Ethnic migrations towards the region following Russian politics during this period was important (even decisive) for revealing of this problem in the late 20th century.

Russia has strengthened its domination in the Caucasus after success in fight against the Gajars and the Ottomans, and has managed to play well on the ethnic structure of the region in the interest of its own strategy. Russia's efforts for establishing an Armenian state in the Caucasus coupled with imaginations of some Armenian organizations of "great Armenia" made unavoidable ethnic confrontations in the South Caucasus and in Anatolia.

The struggle for the Caucasus, in this context the Armenian migration held in South Caucasus especially in the 19th century, Armenian organizations at the end of the 19th century, foundation laying process of the Karabakh conflict in the beginning of the 20th century in the framework of confrontations - all these topics will be in the focus of this study.

Keywords: Armenian, Turkish, Russian Empire, Ethnic Migrations, The Karabakh Khanate

---

* (Öğr. Gör.); Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, İktisat ve İşletme Bölümü arazaslanli@gmail.com

Giriş

Sosyoloji, verili olmayan ve insanoğlu tarafından üretilen ve biçimlendirilen sosyal gerçekliği inceler. Sosyal gerçeklik, insanların biraradılığı sonucunda ortaya çıkan bir varlık alanı olarak insanlar tarafından üretildiği müddetçe mevcudiyetini devam ettirir. Dolayısıyla devamlı surette yeniden ve yeniden üretilir.¹ Bu durum, her toplumun kendi kültürünü, sosyal hayatını kendi tarihi içinde üreterek, hızı ve yapısı değişen bir sosyokültürel dönüşüm içerisinde olduğu anlamına gelmektedir. Sosyokültürel gerçekliğin her unsuru gibi sosyoloji de bu dönüşüm sürecinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın konusu, sosyolojinin bir bilim dalı olarak ortaya çıkışına etki eden sosyokültürel dönüşümlerdir.

Sosyoloji, her ne kadar genel anlamda bireylerin toplamından ayrı ve ondan daha fazlasını ifade eden bir bütün olarak, bilimsel araştırmanın nesnesi olan bir toplum nosyonundan hareketle gelişmiş olsa da bu nosyon, esas olarak Batı Avrupa toplumlarına işaret etmektedir. Wallerstein'a göre, 19. Yüzyılda, modernliğin bir sonucu olarak şimdinin toplumsal hayatı hakkındaki bilgiye duyulan ihtiyaç, üç farklı inceleme nesnesi olan üç farklı temel sosyal bilimin kurulmasına yol açmıştır. Bu çerçevede, pazarı incelemek üzere iktisat bilimi, devleti incelemek üzere siyaset bilimi ve sivil toplumu incelemek üzere sosyoloji üniversitelerde kurumsallaşmıştır. Ancak bu bilimler sadece Batı toplumlarını inceleme nesnesi olarak ele almışlardır.² Bunun sebebini her felsefi ya da bilimsel bilginin içinde yeşerdiği sosyal koşulların bir ürünü oluşunda aramak gerekir. Coser, bir sosyoloji kuramının gerçekten anlaşılabilmesi için onun biçimsel önermelerinin ve kuramsal yapısının bilgisinin ötesinde, içinde ortaya çıktığı toplumsal ve entelektüel ortamlarla bir yakınlık kurulması gerektiğini öne sürer.³ Benzer şekilde sosyolojinin bir bilim olarak önem ve anlamını anlamak da onun hangi sosyokültürel koşullar içinde doğduğu hakkında sistematik bir bilgiye sahip olmakla mümkündür.

Sosyoloji, giderek karmaşıklaşan toplumsal hayatta ortaya çıkan gelişmeleri anlama ve açıklama, yaşanan derin sosyal bunalıma bir çözüm bulma ihtiyacı ile bu ihtiyaca siyasi bir düzen değişikliğinin cevap veremeyeceğinin anlaşılmasının, gerek doğal gerekse sosyal gerçekliğin bilimsel bilgisinin onlar üzerinde hâkimiyet kurmanın bir aracı olduğu düşüncesi ile birleşmesinin bir ürünüdür. Batı 16. yüzyıldan itibaren ivmesi giderek artan ve 19. yüzyılda insanlık tarihinde görülmemiş bir hıza ulaşan sosyokültürel dönüşümlere sahne olmuştur. Bu sosyokültürel dönüşüm, sosyolojinin bir bilim olarak ortaya çıkışı açısından birbiriyle iç içe geçmiş üç ana faktörün gelişimine kaynaklık etmiştir. Bunlardan ilki köklü zihinsel dönüşüm ve onun beraberinde getirdiği bilimsel ve kültürel bilgi birikiminin hem üreticisi hem de ürünü olarak modern düşünce sistemi, hızlı ve yoğun bir ekonomik, sosyal ve siyasal dönüşüm ve bu dönüşümün neden olduğu sosyal sorunlar, üçüncüsü ise Fransız ihtilalidir. Köklü zihinsel dönüşüm insanın dışında olan bir evren, bu evrene hâkim olma gücü ve yetisine sahip olan bir özne nosyonu çerçevesinde modern bilim ve düşünce sistemini ortaya çıkarmıştır. Ekonomik alanda; ticari ve ardından sanayi kapitalizmi, siyasal alanda; merkezi krallıklar ve ardından modern ulus devletin gelişim süreci ekonomik, sosyal ve siyasal hayatın örgütlenmesini kökten değiştirmiş ve büyük sosyal bunalımlarla sonuçlanmıştır. Fransız ihtilali bu sorunlara siyasi bir çözüm arayışı neticesinde ortaya çıkmış, ancak kısa dönemde tam bir hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Bu durum, toplumun işleyiş yasalarını tespit edecek sosyal

¹ Kadir Cangızbay, *Sosyolojiler Değil Sosyoloji*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2002, s. 43-44.

² İmmanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, (Çev. E. Abadoğlu, N. Ersoy), Aram Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 22-23.

³ Lewis Coser, *Sosyolojik Düşüncenin Ustaları: Tarihsel ve Toplumsal Bağlıklarında Fikirler*, (Çev. H. Hülür, S. Toker, İ. Mazman), De Ki Basım Yayım, Ankara, 2015, s. 19.

bir bilim öncülüğünde, yaşanan sosyal sorunlara çözüm üretme ihtiyacını beraberinde getirmiş ve sosyolojinin doğuşuna kaynaklık etmiştir. Bu çalışma, sosyolojinin Batı toplumlarını inceleyen bir bilim olarak ortaya çıkışına kaynaklık eden sosyokültürel dönüşü yukarıda ifade edilen üç faktör üzerinden tarihsel bir perspektifle ele alma amacı taşımaktadır.

Köklü zihinsel dönüşüm

Sosyoloji, yukarıda da ifade edildiği üzere, köklü bir zihinsel dönüşümün hem ürünü hem de üreticisi olan modern düşünce sistemi içinde varlık kazanmıştır. Dolayısıyla bu düşünce sisteminin temel kabullerini net olarak oturtmadan bir bilim olarak sosyolojinin ortaya çıkışını da anlamak ve açıklamak mümkün görünmemektedir. Modernlik, bugünün dünyasını doğuran düşünsel, toplumsal ve politik değişimleri ifade eder.⁴ Söz konusu değişimlerden toplumsal ve politik değişimler makalenin ilerleyen bölümlerinde ele alınacağından bu kısımda modernliğin zihniyet yapısı itibariyle işaret ettiği dönüşümler üzerinde durulacaktır.

Modern terimi, Latince bir sözcük olan “Modo” (son zamanlar-tam şimdi)’dan türetilen modernus teriminden gelen; düşüncedeki açıklık, özgürlük, otoritelerden bağımsızlık, yeni ve en son geliştirilmiş düşünceler üzerine bilgi anlamına gelen bir sıfattır.⁵ Bu çerçevede, köklü bir zihinsel dönüşüm olarak modernlik: Kopernik’le başlayan yeni bir evren algısı çerçevesinde ortaya çıkan özne-nesne ikiliği bağlamında gelişen yeni bir bilim anlayışını, Aydınlanmanın ilerleme fikri ile gerçek içeriğine kavuşan yeni bir tarih anlayışını, yeni bir akılcılık ve özne nosyonunu, toplumsal hayatın her alanının bilimin rehberliğinde yeniden düzenlenmesi gerektiği inancını ihtiva eder.

Kopernik’e kadar Avrupa’da, merkezinde yeryüzü bulunan Batlamyus’un evren anlayışı hâkim olmuştur. Buna göre evrenin merkezinde dünya, dünyanın merkezinde ise insan bulunmaktadır ve canlı cansız diğer tüm varlıklar seçkin bir varlık olan insan için yaratılmıştır.⁶ Kopernik, 1543’te yayımlanan “Göksel Kürelerin Dönmeleri Hakkında” isimli ünlü eserinde dünyanın düz, sabit ve kâinatın merkezi olmadığını; evrende dönen binlerce küreden yalnızca biri olduğunu güçlü ve yetkin bir şekilde öne sürmüştür.⁷ Kopernik’in keşfiyle insan, küçük ve sınırlı bir dünyanın efendisi olmadığını anlamış, sonsuz bir boşlukta ebediyen dönüp duran bir toz tanecığının üzerinde yaşayan küçücük bir varlığa dönüşmüştür. Ancak bu durum insana yıldızlara isim verme, onların yerlerini tespit etme ve bir yıldızla sahip her boşluğu inceleme gücünü de vermiş, geleceğin biliminin yolunu açmıştır.⁸ Modern bilimin doğuşuna katkı sağlayan bir diğer faktör de Rönesans sanatçılarının doğaya nüfuz eden bakış açıları ve doğayı insan duyularına geldiği gibi görme konusundaki ısrarları olmuştur. Ancak modern bilimi geçmiş dönemin bilimlerinden ayıran olgu, maddenin, zamanın, mekânın ve hareketin objektif bir kesinlikle incelenmesi hususudur. Bu durum, böyle bir kaygı taşımayan sanatla bilimin birbirinden ayrılmasına yol açmış ve özgül bir bilgi üretme yolu olarak bilimin ve bilimsel bilginin gelişimine kaynaklık etmiştir.⁹

Modern bilim metodolojisinin kurucularından olarak kabul edilen ve tümevarım yönteminin sıkı bir takipçisi olan Bacon, yöntemin objektifliğini sağlamak üzere kaçınılması gereken hata kaynaklarını tespit etmiş, sebep sonuç ilişkilerinin kesin olarak tespitine imkân verecek tümevarımsal bir incelemenin nasıl yapılacağını ayrıntıları ile ortaya koymuştur.¹⁰ Ancak Bacon’ın

⁴ Krishan Kumar, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, (Çev. M. Küçük), Dost Kitabevi, Ankara, 1999, s.88.

⁵ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002, s. 715-716.

⁶ Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 21.

⁷ John U. Nef, *Sanayileşmenin Kültür Temelleri*, (Çev. E. Güngör), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 27.

⁸ Preserved Smith, *Rönesans ve Reform Çağı*, (Çev.S. Çağlayan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002, s. 188.

⁹ Nef, a.g.e., s. 28-30.

¹⁰ Amiran Kurktan Bilgiseven, *Sosyal Bilimler Metodolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 68,70.

KARABAĞ SORUNUNUN TEMELLERİ: BÖLGESEL MÜCADELELER VE ETNİK GÖÇLER

en önemli özelliği onun bilgiyi nesneye hâkim olmanın bir aracı olarak görmesidir. Ona göre insan doğanın hâkimi ve yorumcusudur. Doğayı kontrol etmenin tek yolu ise tümevarım yöntemi ve nedensel açıklama yoluyla onun kanunlarının bilgisine ulaşmaktır.¹¹ Modern bilim anlayışının ortaya çıkışında bir diğer önemli aşamayı ise Kartezyen düşünce oluşturmaktadır. Descartes, gerçekliği düşünce eylemi ile karakterize olan ruh ve uzayda kapladığı yer ile karakterize olan maddesel âlem olarak ikiye ayırmıştır. Düşünen özneye maddeyi nitelendiren hiçbir özelliğin yüklenemeyeceğini söyleyerek bilen özne ile bilinen bir nesne olarak maddesel dünyayı birbirini dışlayan iki olgu olarak ortaya koymuş,¹² nesneyi öznenin emrine sunmuştur. Ayrıca Descartes, tümdengelimsel akıl yürütme ve matematiği evrensel bir metot olarak doğaya da uygulama çabaları¹³ ve bütün doğa olaylarının hareket halindeki madde parçacıklarından oluştuğu şeklindeki teziyle mekanikçi doğa sisteminin de kurucularından biri olmuştur.¹⁴ Mekanik evren anlayışının tam bir matematiksel formülasyonunu gerçekleştiren ise Newton'dur. Newton, Bacon'un deneysel tümevarımsal yöntemiyle Descartes'in rasyonel tümdengelimsel yönteminin sentezini yaparak bilimsel düşüncenin üzerine oturduğu matematiksel bir dünya kuramına tutarlılık kazandırmıştır¹⁵. Evrensel yerçekimi yasasıyla, her zaman ve her yerde geçerli olan ve matematiksel formüllerle ifade edilen kanunlar çerçevesinde işleyen bir evren tasarımını ortaya koymuş, evreni bilinemez, gizli ve kapalı bir bütün olmaktan çıkarmıştır.¹⁶

16. yüzyılın ikinci yarısında Kopernik ve ardından Bacon'la başlayan, Descartes'la devam eden ve Newton'la gerçek anlamda ortaya çıkan modern bilim önce fizik, ardından kimya ve biyolojide büyük başarılarla imza atmış ve Batı Avrupa'da ortaya çıkan köklü zihinsel dönüşümün en önemli veçhelerinden birini oluşturmuştur. Ancak dönüşüm sadece bilimle sınırlı değildir, buna yeni bir tarih anlayışı da eşlik etmektedir.

Kozmik düzenle toplumsal düzenin iç içe olduğu, sadece baki olan sosyal konumları işgal eden tekil bireylerin geçici olduğu antik dünyada¹⁷ değişim vardır ama yenilik yoktur. İlk defa M.S. 5. yüzyılın sonunda antiqius'un karşıt anlamlısı olarak kullanılan modernlik, Hıristiyan ortaçağların bir ürünüdür ve eski dünya ile güçlü bir karşıtlık ortaya koyarak antik dünyanın döngüsel tarih anlayışının karşısına çizgisel tarih anlayışını koyan farklı bir zaman algısına sahiptir. İsa'nın doğumu, antik dünyanın değişmez döngüsünü kırmış, tarih İsa'dan önce ve sonra olmak üzere ikiye ayrılmış ve çizgisel tarih anlayışının doğuşuna kaynaklık etmiştir. Hıristiyanlıkla birlikte döngüsel tarih anlayışının yıkılmasına rağmen modern anlamda bir ilerleme düşüncesi hız kazanmamıştır. Çünkü bu tarih anlayışında kutsal ve dünyasal olmak üzere iki ayrı zaman söz konusudur. İnsanlığın nihai kurtuluşuna gidiş ve ilerleme ancak tanrı kenti için mümkündür, yeryüzü yani bu dünya için geçmiş ve gelecek şeklinde bir ilerleme söz konusu değildir. Çizgisel tarih anlayışının dünyevileşmesi Rönesans'ın eski-orta-yeniçağ ayrımıyla gerçekleşmiştir. Ancak bu ayrım da modern anlamda bir tarihsel ilerleme fikri için yeterli değildir. Zira Rönesans bir yeniden doğuştur ve bu anlamıyla kendini antikiteden daha ileride görmez.¹⁸ Modernliğin en önemli nosyonlarından birini oluşturan ilerlemeye yönelik bir tarih anlayışı ancak Aydınlanma ile birlikte ortaya çıkmıştır. Habemas'a göre Rönesans'ın antik dünyaya atfettiği büyü, ilk defa Fransız Aydınlanması'nın idealleri ile çözülmüş, modern olma fikri, modern bilimin yol açtığı bilginin sonsuz ilerleyişi ve

¹¹ Hüseyin Gazi Topdemir, "Francis Bacon'un Bilim Anlayışı", *Felsefe Dünyası*, Sayı 30, 1999, s. 59-60.

¹² Ricahrd S. Wesfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, (Çev.İ.H. Durdu), V Yayınları, Ankara, 1987, s. 35.

¹³ Bilgiseven, a.g.e., s.36.

¹⁴ Wesfall, a.g.e., s.36.

¹⁵ Nevzat Can, "Mekanistik Evren Anlayışı ya da Hakikatin Bilgisinden Fenomenler Bilimine", *Kaygı*, No.13, 2009, s.108.

¹⁶ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 61.

¹⁷ Mehmet Küçük, "Postmodernin Modern Karakteri ya da Dönemleştirmenin İronisi", *Modernite Versus Postmodernite*, (der. Mehmet Küçük), Vadi Yayınları, Ankara, 2000, s. 31-32.

¹⁸ Kumar, a.g.e., s. 88-96.

toplumsal ahlaki iyileşmenin sonsuz artışı fikri ile buluşmuş ve böylece Aydınlanma, ilerlemeye dayanan başka bir modernist bilincin şekillenmesine kaynaklık etmiştir¹⁹.

Avrupa’da 17. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış, akıllı insan yaşamındaki mutlak yönetici ve yol gösterici yapma çabası ile karakterize olan bir düşünce akımı olarak aydınlanmanın temel argümanları şöyle sıralanabilir: Ezelî ve ebedî doğruların oluşturduğu rasyonel bir düzen vardır; insan akıllı rasyonel olarak düzenlenmiş bu evrenin ezelî ve ebedî doğrularını anlayabilir ve onların bilgisine ulaşabilir; insan, bu doğruları temel alarak eylemde bulunabilir.²⁰ Aydınlanmanın vaat ettiği şey, insanların kendilerini akıl dışılıktan kurtarmalarını sağlamaktadır. İnsanın hakikati görmesini engelleyen, onu bu erginleşmeme durumuna mahkûm eden boş inançlar, ön yargılar, yanlısalar Bacon’ın ifadesi ile “putlar” aydınlanmanın ışığıyla ortadan kalkacaktır. Bu nedenle insan yalnızca kendi aklına güvenmeli ve onu, yaşamının temel ilkesi olarak benimsemelidir.²¹ Aydınlanma akıllı, şeyleri ve olguları çözümlenebilir kılmanın ötesinde, bireyin en güçlü yetisi olarak daha iyi bir hayata ulaşmak için ne yapılmasına karar verebilecek ve uygulayacak işlevsel bir öznedir.²² Dolayısıyla Aydınlanma, rasyonel ve deneysel bilimin hem doğa hem de insana uygulanması fikri ile karakterize olur. Aydınlanmanın dev eseri olan ansiklopedinin yazarlarından d’Alembert’e göre, rasyonel ve deneysel bilimin temsilcileri olan Bacon, Descartes, Newton ve Locke insan zihninin hocaları olarak bakılması gereken başlıca dehalardır; Buffon, bilimle doğayı fethetme teşebbüsüne girişmekte ve Montesquieu insan toplumlarını ve onların sonsuz çeşitliliklerini kategorilere indirgemektedir.²³ Aklın ürünü olarak bilim ve bilimsel bilgi, bütün önyargı, dini düşünce ve metafizik öğelerden bütün zamanlar için geçerli bir bilgi üretim faaliyetidir ve sadece doğa alanında değil toplum alanında da geçerlidir.²⁴ Aydınlanma düşüncesini kendisinden önceki düşünce sistemlerinden ayıran temel özellik daha öncesinde yalnızca birkaç kişinin alanı olan akla uygun olarak yürütülen yaşamı tüm topluma uygulama iddiasıdır.²⁵

Aydınlanmanın akıl anlayışı modern düşüncenin de temelinde yer alır. “Modernlik söyleminde akıl, özgür bireylerin uğraşlarının yol açacağı gönderme noktası olarak başvurulacak birey üstü ve belki de insan üstü bir kategori olarak görülmüştür”.²⁶ Dolayısıyla modernlik toplumsal yaşamın akılcılaştırılması üzerinden kendini gösterir.²⁷, akılcılaştırma ile modernlik fikrinin sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve birini reddetmenin diğerini de reddetmek anlamına geleceğini ifade ederek, akılcı toplumda aklın yalnızca bilimsel ve teknik etkinliği değil, insanların ve nesnelere yönetimini de elinde tuttuğunu iddia eder.

Touraine’in deyişiyle insanların ve nesnelere, yani evrenin yönetimini elinde tutan aklın taşıyıcısı ise yine modern düşüncenin bir diğer temel taşı olan bağımsız, özerk öznedir. Modern öznenin doğuşu ‘düşünüyorum öyleyse varım’ ifadesi ile insanın düşünme eylemini varlığın ve bilginin temelini koyan Descartes’le başlar. Her ne kadar Descartes, Tanrıyı özerk öznenin garantisini sağlayan bir koşul olarak görse de, onun ortaya koyduğu özerklik kavramı geçmişten radikal bir kopuşu da ifade etmektedir. Bu kopuş Bacon, d’Alembert, Condorcet ve Diderot’da da

¹⁹ Jürgen Habermas, “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje”, (G. Naliş Çev), *Postmodernizm*, (der. N. Zeka), Kıyı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 32.

²⁰ Cevizci, a.g.e., s. 35,111.

²¹ NecatiBozkurt, *Çağdaş Felsefeden Kesitler*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1990, s. 7-8.

²² Ahmet, Çiğdem, *Akl ve Toplumun Özgürleşimi: JürgenHabermas ve Eleştirel Epistemoloji Üzerine Bir Çalışma*, Vadi Yayınları, Konya, 1997, s. 21.

²³ Lucien Febvre, *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, (Çev.M.A. Kılıçbay), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995, s. 28-29.

²⁴ Çiğdem, *Akl ve Toplumun...*, s. 25.

²⁵ Alain Touraine, *Modernliğin Elestrisi*, (, Çev.H. Tufan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 25.

²⁶ Peter Wagner, *Modernliğin Sosyolojisi: Özgürlük ve Cezalandırma*, (çev: Mehmet Küçük), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 29.

²⁷ Touraine, a.g.e., s. 23.

KARABAĞ SORUNUNUN TEMELLERİ: BÖLGESEL MÜCADELELER VE ETNİK GÖÇLER

kendini gösterir. Buna göre, dünya artık üzerinde tefekküre d alınacak bir şey değil, bir denetim nesnesi olarak kavranır ve bilgi aracılığı ile yörgülabilecek bir evren sunar. Özne kendi dışında bir şey olarak gördüğü bir nesne olarak evrenin oluşumuna bizzat katılır. Dolayısıyla gelenek ve dışsal otoriteler karşısında özerklik talep eden özne, bir fail olarak kendi hayatını ve hatta bizzat toplumu düzenleme hakkını da talep eder.²⁸ Descartes'tan bu yana, dünya özneye kendi amaçlarının bir aracı olarak görülür ve akıl, öznenin kendisine yabancı ve kendisinden ayrı olarak gördüğü bu dünyaya egemen olma isteği tarafından biçimlenen bir araç haline gelir.²⁹

Akılcı düşüncenin keşfettiği ve kullandığı yasalarla yönetilen bir dünyada özgürlük ve sorumluluk hakkına sahip olan modern özne³⁰, erginleşememe durumunun yol açtığı tüm dışsal otoritelerden bağımsız bir şekilde, özgürce eylemde bulunma hakkına ve gücüne sahiptir. Bunun toplumsal ve siyasal görünümü, Fransız Devrimi'nin özgürlük ve eşitlik ideallerine dayalı yeni bir toplumsal düzen vaadinde kendini gösterir. Dolayısıyla sosyolojinin ortaya çıkışına kaynaklık eden toplumsal dönüşümlerden biri olarak zikredilen modern ulus devletin fikri temelleri, Aydınlanma ve modern düşüncenin akıl ve özne anlayışı çerçevesinde atılırken, bu felsefi, bilimsel ve toplumsal fikir sistemlerinin üretimi de söz konusu toplumsal dönüşümler çerçevesinde ortaya çıkan ihtiyaçlar tarafından biçimlenmiştir.

Hızlı toplumsal değişme ve beraberinde getirdiği sosyal sorunlar

15. Yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayan coğrafi keşiflerin ardından sömürgecilik, ticari kapitalizm, merkezi devlet, burjuvazinin doğuşu, sanayi kapitalizmi, ulus devlet ve işçi sınıfının yükselişi gibi birbirleriyle iç içe geçmiş süreçler Batının ivmesi giderek artan toplumsal değişimini ifade eden olgulardır. Batı Avrupa toplumları, sömürgecilikten ticari kapitalizme, ticari kapitalizmden sanayi kapitalizmine doğru evrilirken ekonomik olarak da hızla zenginleşmişler ve tarihte ilk defa dünya ekonomisinin merkezi haline gelmişlerdir. Bu gelişme ile paralel olarak devlet nosyonundan dahi haberdar olmayan bu toplumlar birkaç yüzyıl içinde önce kent devletleri, ardından merkezi krallıklar ve son olarak ulus devlet dediğimiz yapılanmayı ortaya çıkarmayı başarmışlardır. Ancak bu ilerleme süreci bir yeryüzü cenneti ile de sonuçlanmamıştır. Aksine keskin mücadelelerin, çatışmaların, eşitsizliklerin ve belirsizliklerin beraberinde getirdiği çok büyük sosyal sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.

15. yüzyılın ikinci yarısında coğrafi keşiflerle birlikte ortaya çıkan ve ikinci dünya savaşı sonrasında sömürge ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmalarına kadar devam eden sömürgecilik, siyasal ve askeri bir işgal çerçevesinde bir toplumun tüm ekonomik ve sosyal kaynaklarının merkez ülke lehine bir sermaye birikimi sağlayacak şekilde merkeze aktarılmasını ifade eder. Aynı zamanda, bilimsel ve teknolojik bilgiyi bir nesne olarak gördüğü evrene hâkim olmak üzere kullanma zihniyetinin bir ürünüdür. Bu çerçevede Antropoloji ve Şarkiyatçılık gibi bilimler de tıpkı kapitalizm gibi sömürgeciliğin bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. Dört yüzyıldan daha uzun bir geçmişe sahip olan sömürgecilik, hem Batı Avrupa'da hem de dünyanın geri kalanında ortaya çıkan ekonomik, sosyal ve siyasal dönüşümlerin kaynağını oluşturmaktadır.

Sömürgecilik faaliyetleri boyunca, sömürge ülkelerde bulunan değerli madenler, başta altın, gümüş ve elmas olmak üzere doğrudan merkez yani sömürgeci ülkeye akmış; köle gibi insan kaynakları kâr amaçlı büyük tarım işletmelerinde kullanılmak üzere diğer sömürgelerdeki plantasyonlara taşınmış; köle ticareti sonucunda elde edilen kâr yine doğrudan merkez ülkenin sermaye birikimine katılmıştır. Böylece, Batı Avrupa'da yoğun bir sermaye birikiminin oluşmasına yol açan sömürgecilik, yoğun sermaye birikimi ve kâr hedefi ile karakterize olan kapitalizmin hem

²⁸ Küçük, a.g.m., s. 29-35.

²⁹ Alex Callinicos, *Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri*, (çev. Ş. Pala), Ayraç Yayınevi, Ankara, 2001, s. 153.

³⁰ Touraine, a.g.e., s. 74.

doğuşuna hem de yeni ekonomik örgütlenme biçimleri çerçevesinde yeni görünüm kazanarak tüm dünyaya yayılmasına da aracılık etmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticari kapitalizm olarak ortaya çıkan bu ekonomik sistem, 18. yüzyıl sonunda sanayi kapitalizmine dönüşerek tüm dünyayı her alanda etkisi altına alan bir yapıyı kazanırken sürekli olarak sömürgecilikten beslenmiştir.

Sombart'a göre, modern ekonomik yaşamın kurulması esas ve zorunlu olarak sömürgecilik faaliyetlerinin sonucunda ülkeye giren değerli madenlerle mümkün olmuştur.³¹ Örneğin, muazzam miktarlardaki değerli maden, bazen İspanyolların Yeni Dünyada yaptığı gibi, birkaç yüz askerle kazanılan zaferler sonucunda yağmalanan Aztek ve İnka uygarlıklarından, bazen de İngiliz ve Fransız korsanlarının bunları İspanyol gemilerinden çalması neticesinde tüm Avrupa'ya hızlı ve yoğun bir şekilde aktarılmıştır. Kazgan'a göre Avrupa'ya akan altınlar, fiyatları yükselterek ticari kapitali büyütmüş, ticari kapitalin büyümesi, ticari kapitaliste yeni ve kârlı iş alanları açarken soyluları fakirleştirmiştir. Güçlenen ticari sermaye ile birlikte ortaya çıkan ticari kapitalizm, hem tarımsal üretimi hem de ev sanayini dönüştürerek geleceğin sanayi kapitalizminin de temellerini atmıştır.³² Böylece tüm ekonomik faaliyetlerin, ihtiyaçların karşılanması amacıyla çıkararak piyasa, bir başka ifade ile kâr hedefi doğrultusunda gerçekleştirilmesine dayalı yepyeni bir ekonomik sistem yani kapitalizm doğmuş ve tüm dünyayı etkisi altına almıştır.

Ticari kapitalizmle büyüyen ekonomi, yeni ticaret sanayi kentlerinde, tarımda ve uluslararası ticarete giderek güçlenen yeni zenginleri ortaya çıkarmış, toprak rantı ile geçinen soyluları fakirleştirmiş ve bu iki toplumsal tabakanın kaynaşması ile ortaya çıkacak burjuvazinin temellerini atacak bir toplumsal hareketliliğe yol açmıştır. Toplumsal hareketlilik bununla da sınırlı kalmayacaktır. Artan nüfus artışı ve değişen sosyoekonomik koşullar aynı zamanda tabakalaşma piramidinin altında yer alan toplumsal kesimleri de etkilemiş, bunların bir bölümü Amerikan kolonilerinin insan kaynağı, geri kalanı ise Avrupa'nın gerek tarımsal gerekse endüstriyel bölgelerinin ücretli işçileri haline gelmişlerdir.

Feodal zenginliğin karşısında deniz aşırı tüccarlardan, borsa vurguncularından, kaçakçılardan, devlet alacaklılarından ve büyük sermayedarlardan oluşan bir burjuva zenginliğinin ortaya çıkması, sanayi devrimini gerçekleştiren İngiltere ve Fransız devrimine sahne olan Fransa'da 17. yüzyılın sonuna kadar oldukça dar bir çerçevede ortaya çıkmış ancak bu dönemden sonra hızlı bir şekilde büyümüştür.³³ Bu dönem aynı zamanda her iki ülkede de sömürgecilik, ondan beslenen korsanlık ve deniz aşırı ticari faaliyetlerin hız kazandığı döneme tekabül eder. Sombart, bu yeni zenginlerin sadece ekonomik hayatta değil toplumsal hiyerarşide de yükselişinin çeşitli yollardan geçen bir toplumsal hareketlilik sonucunda ortaya çıktığını ve burjuvazinin doğuşuna kaynaklık ettiğini iddia eder. Bu toplumsal hareketlilik, Almanya, Fransa ve İngiltere'de çeşitli rütbe ve mevkilerin, kalıtsal soyluluğa bağlı olan gayrimenkullerin para karşılığı satılması ve evlilikler yoluyla soylu seçkinliği ile burjuva parasının kaynaşması neticesinde ortaya çıkmıştır.³⁴

Ticari kapitalizm döneminde bu yeni toplumsal tabaka, Fransa, Londra, Berlin gibi kentlerin birer tüketici kentlerine dönüşmelerinin ana aktörü olmuştur. 18. yüzyıl boyunca soylular, saraylarını kentlere taşımaya başlamış; güçlenen merkezi devletin zengin üst düzey memurlarının kentlerdeki nüfusu hızla artmış; toplumsal hiyerarşide yükselen yeni zenginler, konumlarını meşrulaştırmak üzere kentleri bir tüketim mekânı olarak seçmiş ve her birinin hizmetçi ordusu da bunlara katılmıştır.³⁵ Bu toplumsal hareketlilik ticari kapitalizmin getirdiği zenginlikle birleşerek, lüks

³¹ Werner Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, (Çev.S. Gürses), İleri Yayınları, İstanbul, 2005, s. 43.

³² Gülten Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 28-29.

³³ Werner Sombart, *Aşk, Lüks ve Kapitalizm*, (Çev.N. Aça), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998, s. 15,16,50.

³⁴ Sombart, *Aşk, Lüks...*, s. 19-20.

³⁵ Sombart, *Aşk, Lüks...*, s. 46-52.

KARABAĞ SORUNUNUN TEMELLERİ: BÖLGESEL MÜCADELELER VE ETNİK GÖÇLER

tüketiminde hızlı bir yarışın ortaya çıkışını beraberinde getirmiştir. Örneğin, Ferguson'a göre, 18. yüzyıl İngiltere'sinde çay, tütün, şeker, kahve gibi dönemin lüks sayılan mallarına olan talep muazzam miktarlara ulaşmış, bu malların tüketimi oda hizmetçilerine kadar inmiştir. Ama lüks tüketimi esas olarak Hint ipekli ve patiskalarına olan doymak bilmez bir iştahla gerçekleşmiştir. Zira, insan ancak belli bir miktar çay ve şeker tüketebilirken dokumaların tüketimi için bir sınır bulunmamaktadır.³⁶

Bu kentler, aynı zamanda kırsal kesimden gelen büyük göçlerle devasa boyutlara ulaşmışlardır. Ancak bu durum, ticaretten gelen zenginliğin giderek daha fazla bir nüfusu geçindirme kapasitesinden kaynaklanmamıştır. Artan lüks tüketimi üst tabakanın ihtiyaçlarına yöneliktir. Nüfusu hızla büyüyen bu kentler, aynı zamanda muazzam bir eşitsizliğe de sahne olmaktadır. Örneğin Paris'te halkın göz ardı edilemeyecek bir bölümü kilise ve kilise görevlilerinin gelirleriyle yaşamını sürdürebilmektedir.³⁷ Değerli maden bolluğunun yol açtığı pahalılık, kentlere taşınan soyluların rantlarını arttırmalarına ve bu topraklarda yaşayan köylülerin giderek yoksullaşmasına neden olmuştur.³⁸ Ticari kapitalizmin kırsal alanda yol açtığı dönüşüm, çoğu kez küçük çiftliklerin kapatılarak, büyük ve pahalı örgütsel dönüşümlerle pazar için üretim yapan büyük çiftliklere dâhil edilmesine yol açmıştır.³⁹ Sonuç olarak, rant arttırımı, toprak çevirmeleri ve yeni tarımsal örgütlenmeler gibi gelişmeler, kiracı, küçük çiftçi ve topraksız köylülerin giderek yoksullaşarak büyük kentlere göç etmek zorunda bırakmıştır.

Böylece, ekonomik gelişme ve zenginleşme bütün Avrupa'da giderek artan eşitsizlikler ve derinleşen bir yoksulluk sorunuyla bir arada gerçekleşmiştir. 16. Yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa şehirlerinin etrafı, işi gücü olmayan, büyük bölümü dilencilik ve hırsızlıkla geçinen bizim gecekondulu diyebileceğimiz yerleşim yerleri ile çevrilmeye başlamıştır. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde giderek büyüyen bu kitle, Condorcet tarafından tembel, çalışmaya yatkın olmayan bir sakat türü olarak nitelendirilmiştir. Zira, bu süreç, yoksula ve yoksulluğa bakış açısını da değiştirmiş, yoksula karşı gösterilen saygı ve şefkat duygusu yavaş yavaş kaybolmuştur. Toplum artık yoksulu tembel, nefret uyandıran, tehlikeli biri olarak görmekte ve dilencilik ve serserilik bir suç olarak kabul edilip, şiddetle cezalandırılmaktadır. Cehennemden çıkışın tek yolu, şartlar ne olursa olsun tam bir itaatle çalışmaktır. Aksi bir durum cehenneme geri dönmek anlamına gelir. Örneğin 1751'de Fransız parlamentosu, bir hizmetçiyi efendisine hakaret ettiği gerekçesi ile prangaya ve kentten kovulmaya mahkûm etmiştir. Ve bu konuda Fransa bir istisna teşkil etmez.⁴⁰

İlk olarak 18. yüzyılın sonlarında İngiltere'de ortaya çıkan sanayi devrimi ile birlikte gerek ekonomik gerekse toplumsal dönüşümün dolayısıyla toplumsal sorunların ve bu sorunlara çözüm arayışlarının ivmesi de giderek artmıştır. Sanayi kapitalizminin İngiltere'de ortaya çıkışı tesadüf değildir. Ticari kapitalizm ve merkantilist düşüncenin krize girdiği bu dönemde değerli madenler dışında bir değer ölçütü aranırken verimli toprakları ile kapitalist tarzda bir üretim gerçekleştiren ve Avrupa'nın en güçlü ülkelerinden biri olan Fransa, değer yaratıcısı olarak tarımı, Galbraith'ın deyişiyle tek üretken sınıf olarak da toprağı işleyenleri görmektedir. Oysa İngiltere'de İnsanlar başlıca sanayi maddesi olan yüne talebin artması sonucu kırsal kesimden apar topar sürülmüş, köylerden kasabalara, kentlere ve fabrikalardaki işlere akın etmiştir..⁴¹ Dolayısıyla, tarımsal üretimin

³⁶ Niall Ferguson, *İmparatorluk: Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirdiği*, (Çev.N. Elhüseyni), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 39.

³⁷ Sombart, *Aşk, Lüks...*, s. 46.

³⁸ Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, (Çev.M. Belge), İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 115-116.

³⁹ Robert J. Holton, *Kentler Kapitalizm ve Uygarlık*, (Çev.R. Keleş), İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 121-122.

⁴⁰ Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık ve Kapitalizm: XV-XIII. Yüzyıllar, Mübadele Oyunları* (Çev.M.A. Kılıçbay), (II. Cilt), Gece Yayınları, Ankara, 1993, s. 453-457.

⁴¹ John Keneth Galbraith, *Kuşku Çağı: Sosyo-Ekonomik Düşünceler ve Sonuçları*, (Çev.N. Himmetoğlu, R. Aşçıoğlu), Altın Kitaplar, 1980, s. 21, 28-29.

daha zayıf olduğu İngiltere’de kapitalist bir sanayi üretimi için gerekli tüm koşullar artık olgunlaşmıştır. Koyunyününe artan talep, toprak sahipleri için kârlı bir alan açmış; kırsal kesimde üretim yapan köylüler, koyunlara yer açmak üzere topraklarından sürülerek kentlerde yığılmaya başlamışlardır. Bu süreç sanayi devrimi için gerekli olan hammadde, işgücü ve sermaye birikiminin buluşması ile sonuçlanmıştır. Devrim elbette İngiltere ile sınırlı kalmamış, Fransa ve ardından Almanya kendi sanayilerini kurmuştur. Bu devrimle birlikte artık yeni bir toplum tipi, sanayi toplumu ortaya çıkmıştır.

Sanayi toplumu işletmenin kesin olarak aileden ayrıldığı bir toplumdur.⁴² Böylece hem üretim örgütlenmesi hem de aile yapısı köklü bir dönüşüme uğramış; geleneksel aile yerini çekirdek aileye bırakırken, yüz yüze ve samimi ilişkilerin hâkim olduğu atölyenin yerini rasyonel şekilde örgütlenen, teknolojik ve mesleki iş bölümüne dayalı fabrika örgütlenmesi almıştır. Sanayi toplumunun yükselen iki sınıfı ise kâr hedefi doğrultusunda sermayeyi sanayi üretimine koşan kapitalistle bu üretimi gerçekleştiren işçilerdir. Artık değer, ne değerli madenlerle ne de tarımsal verimlilikle ölçülmekte, değerler tek ölçütü olarak emek görülmektedir. Sanayi toplumunun ilk teorisyeni sayılabilecek Adam Smith bir ülkenin zenginliğini o ülkede harcanan emekle eşdeğer tutmaktadır. Artık hedef fabrikalarda mümkün olan en yüksek verimlilik ve kâr oranı ile üretimi gerçekleştirmektir. Bu hedefe ulaşmanın yegâne yolu ise ücretlerin mümkün olduğunca düşük tutulması, işbölümünün arttırılması ve makineleşme ile yeni üretim teknolojilerini fabrikalara uyarlanmasıdır.

Sanayi devriminin ilk yıllarında, teker teker ortaya çıkan ve hızla büyüyen sanayi kentlerinde geniş halk kesimlerini oluşturan işçiler, yaşamlarını sürdürmelerine ancak yeten bir ücret karşılığında aralıksız ve kesintisiz sürdürülen bir çalışma temposu içindedir. Bu çalışma temposunu belirleyen ise makineler ve karmaşık işlem süreleri dikkatle belirlenmiş üretim süreçleridir. Hayat mevsimlerle ya da hafta ve günlerle değil dakikalarla ölçülmektedir. Sanayi devrimi, geleneklerle ve fabrika örgütlenmesinin çalışma düzenine henüz alışmamış olan insanların tüm eğilimleri ile çelişen bir toplumsal düzeni kurmaktadır. Kötü koşullar altında ve uzun sürelerle çalışma, kamu hizmetlerinin yetersizliği nedeniyle ortaya çıkan salgınlar, solunum ve sindirim yolu hastalıklarının ölümlere yol açması nadir rastlanılan durumlar olmaktan çıkmıştır. Yoksul insanların hayatı kulübe ya da adi apartmanlarda, ucuz, derme çatma hanlarda ve kiliselerde geçmektedir.⁴³

Sonuç olarak sanayi devrimi, Batı Avrupa’da muazzam bir sosyal değişim ile kendisini göstermiştir. Yukarıda değinilen sağlık sorunlarına yönelik çözüm arayışları neticesinde ölümler azalmış, nüfus hızla artmaya başlamıştır. Yeni üretim teknikleri, enerji kaynakları ve üretim örgütlenmeleri ile mallar kitlesel ölçekte üretilerek tüketime sunulmuştur. Yeni üretim süreçlerine işçi kitlelerinin uyumlarını sağlamak ve verimliliği arttırmak üzere yeni okullar açılmış ve eğitim giderek ayrı bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Aile bir üretim birimi olmaktan neredeyse tamamen çıkmış ve yeni işlevler kazanmıştır. Kadının çalışma hayatında giderek artan rolü, kadın hareketleri ile sonuçlanmış ve toplumsal cinsiyet rolleri dönüşüme uğramıştır. Artan kentleşme ile birlikte nüfusun önemli bir bölümünün kentlerde yaşamaya başlaması ve halkın büyük çoğunluğunu oluşturan işçi sınıfının yaşadığı sorunlar, ekonomik ve sosyal örgütlenmeyi önemli ölçüde değiştirmiştir. İşçilerin sendikalar aracılığı ile örgütlenmesi ve işçi hareketleri başarısız devrim girişimleri ile sonuçlansa da daha demokratik bir siyasal yapının oluşmasında oldukça etkili olmuştur. Ancak bu süreç oldukça sancılıdır, değişen sadece toplumsal hayatın maddi unsurları ve kurumsal örgütlenmeler değildir. Aynı zamanda geleneksel değer ve normlar ile bunlara dayalı toplumsal bağlar da çözülmektedir. Geleneksel ilişki biçimleri yerini modern ilişki biçimlerine bırakmakta, birey yalnızlaşmakta ve modern toplum artık Simmel’in deyişiyle bir çatışma kültürü üretmektedir.

⁴² Raymond Aron, *Sanayi Toplumu*, (Çev.E. Gürsoy), Dergah Yayınları, İstanbul, 1997, s. 65.

⁴³ Eric Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, (Çev.A. Ersoy), Dost Kitabevi, Ankara, 2005, s. 79-80.

KARABAĞ SORUNUNUN TEMELLERİ: BÖLGESEL MÜCADELELER VE ETNİK GÖÇLER

Ekonomik ve sosyal hayatta yaşanan bu hızlı dönüşüm modern devletin oluşumuyla sonuçlanan siyasal dönüşümlerle iç içe yaşanmıştır. Modern devleti yaratan merkezileşme süreci, Avrupa'nın feodal temellerinden doğan çeşitli güçlerin çatışması ve bu çatışmaların uzlaşma ile sonuçlanması ile gerçekleşmiştir. Feodal asiller, kentler, güçlerini pekiştirmeye çalışan krallar ve kilise, ardından kapitalistlerle endüstri emeği arasındaki çatışmalar her seferinde bir çevresel gücün bir bölümünün merkezle bütünleşmesini sağlamıştır.⁴⁴

Polanyi'ye göre, siyasi açıdan merkezi devlet, Ticaret Devrimi'nin yeni bir oluşumdur. Devlet, bilinçli uygulamalarla merkantilist sistemi korumacı şehirler ve eyaletlere zorla kabul ettirmiş ve ticareti ayrıcalıklı şehirlerin kısıtlamalarından kurtararak özgürleşmesini sağlamıştır.⁴⁵ 15. yüzyıl Batı Avrupa'sı ekonomik, hukuki ve askeri açıdan özerk kentlerle karakterize olur. Bu yüzyıl aynı zamanda feodal beylere karşı kent tüccarları ile işbirliği yapan kralların da güç kazandığı, büyük ve güçlü orduları için giderek daha fazla paraya ihtiyaç duydukları bir dönemdir. Sömürgecilik, kralların güçlerini devam ettirmeleri için yapacakları savaşların finansmanını sağlayacak altın ve gümüşü garanti eden bir faaliyet olarak ortaya çıkmıştır. Krallar, artan para ihtiyaçlarını karşılamak üzere sömürgecilik faaliyetlerine girişmişler ve sömürgelerden akan altın ve gümüşlerle giderek daha da güçlenmişlerdir. Bu süreç bir halkın zenginliğinin ancak diğerinin aleyhine mümkün olabileceği, bu nedenle de her ulusun refahının güçlü bir merkezi devletle sağlanabileceği tezine dayalı merkantilist politikalar çerçevesinde ulus devletin kutsandığı bir yapının ortaya çıkışıyla sonuçlanmıştır.⁴⁶ Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi'nin ardından gelen zorlu süreçte ise liberal politikalar ve büyüyen işçi sınıfının hak talepleriyle gerçekleşen toplumsal hareketler neticesinde daha demokratik bir ulus devlet yapısı ortaya çıkmıştır.

Fransız İhtilali

Tüm ekonomik, sosyal ve siyasal değişimlerin ortasında 17. yüzyıl Fransa'sında Aydınlanma düşüncesi yeni bir toplumsal düzenin felsefi temellerini atmaktadır. Bu yeni düzene geçiş yüzyılın sonunda Fransız İhtilali ile gerçekleşecektir. Febvre'ye göre 1789'dan itibaren Fransa ve Fransa ile birlikte tüm Avrupa, insanların ve onların ürettiklerinin sonsuza kadar iyileşebilecekleri düşüncesi içinde, Aydınlanmanın ilerlemelerinin ve yeni bir uygarlığa geçişin ihtiyacını duyan umut dolu bir döneme girmiştir. Devrim yeni bir düzen kurmaktadır ancak bu düzen eski düzenin kalıntıları üzerinde gerçekleştiği için de birçok unsur için karışıklık ve dikkat çekici bir istikrarsızlık anlamına da gelmektedir.⁴⁷

İhtilalin doğduğu Fransa'da ticari kapitalizmin ve sömürgecilik hareketlerinin sonucunda ortaya çıkan merkezi krallıkların en önemlilerinden biri olan mutlak monarşi sistemi hüküm sürmektedir. Güneş Kral olarak adlandırılan 14. Luis'nin 1643'te başlayan ve uzun yıllar süren iktidarı süresince kurduğu, otoritesini tüm toplumsal kesimlere güçlü bir şekilde hissettirdiği bu sistem; aristokrasinin siyasi gücünü önemli ölçüde kısıtlarken belli imtiyazlarını sürdürmesine de imkân vermiştir. Diğer taraftan, sömürgecilik ve ticari kapitalizmle birlikte giderek yükselen bir sınıf olarak burjuvaziyi güçlendirmiş, ancak iktidardan pay almalarını engellemiştir. 14. Luis dönemi aynı zamanda hiç durmayan savaşlarla, Saray ve aristokrasinin lüks tüketiminin getirdiği muazzam harcamalarla, Protestanların baskı altına alınması ve isyanlarıyla, vergi yükü altında ezilen köylülerle karakterize olmuştur. Fransız Aydınlanması'nın öncü isimlerinden Bayle ve Fontenelle'nin eserlerini verdiği bu dönem, aynı zamanda Fransız İhtilali ile sonuçlanacak toplumsal çalkantıların da temellerini atmıştır.

⁴⁴ Şerif, Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 37.

⁴⁵ Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, (Çev.A. Buğra), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 111.

⁴⁶ Aylin Yonca Gençoğlu, "Ticari Kapitalizminden Sanayi Kapitalizmine: Merkantilizm, Liberalizm ve Marksizm", *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt. 7, No.13. s. 81-83.

⁴⁷ Febvre, a.g.e., s. 42-43.

Rude'a göre, 18. yüzyılda Avrupa, ana hatlarıyla benzer sosyoekonomik süreçlerden geçmekte, benzer bir tabakalaşma sistemi içinde toplumsal kesimler arasındaki benzer çatışmalara sahne olmaktadır. Ancak İhtilal, Avrupa'nın diğer bölgelerinde değil Fransa'da ortaya çıkmıştır. Bu durumun altında yatan ana sebep, 14. Luis döneminde sadece kralın izin verdiği ölçüde kullanılabilen aristokratik imtiyazların sonraki yıllarda kontrolden çıkmış olmasıdır. 15. Luis döneminde sarayın ve imtiyazlı sınıfların hesapsız harcamaları, kendi çıkarları lehine ticareti kısıtlamaları, köylüler üzerindeki vergi yükünün dayanılmaz boyutlara ulaşması, orta sınıfların ve köylülerin öfkelerinin artmasına neden olmuştur. Yine bu dönemde, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren burjuvazinin toplumsal ve politik beklentilerinin karşılanması artan zenginlikleri ile uyumlu olmaktan çıkmıştır. 16. Luis döneminde, Aydınlanmacıların ve sanayileşen orta sınıfların saygısını kazanan Turgot'un reform çabaları da din adamlarının ve aristokrasinin çıkarları ile çatıştığı için engellenmiştir.⁴⁸ Turgot'un sarayın savurganlığını azaltma ve vergi yükünü en düşük seviyede tutma görevinin başarısızlıkla sonuçlanması tavandan reform yapmayı olanaksız hale getirince yoksulların adaletsizliğe karşı olan duyarlılığı tabandan bir devrimi kaçınılmaz hale getirmiştir.⁴⁹ 1789'da da, geniş halk kesimlerinde aydınlanmanın idealleri ile birleşen hoşnutsuzluk ve öfkenin yol açtığı Fransız İhtilali, burjuvazinin önderliğinde gerçekleşmiştir.

Haziran 1789'da Fransa fiilen uluslaştırılmıştır. Temsili demokrasi ile Fransa'yı modernleştirme hedefi doğrultusunda feodalizmi yıkararak eski rejimin ayrıcalıklarına son veren "İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirgesi" yayınlanmıştır. Bu belge ile siyasal ve dinsel düşünce özgürlüğünün gerekliliği fikri ile vergi ve yasalar karşısında eşitlik tanınmıştır. Ancak bildirme, genel irade adına temsiliyeti, ulusun hakları adına bireylerin haklarını ortadan kaldırmış, onyedinci madde tek tek mülkiyet sahiplerinin haklarını savunmuştur.⁵⁰ Devrimin amacına ulaşmasının aklın gerçekleştireceği bir özgürlükle sonuçlanacağı idealine, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Fransa ve diğer ülkelerde demokrasinin ilkeleriyle özdeşleştirilmesine⁵¹ ve eşitlikçi taleplerine rağmen bu süreç yeni ve çalkantılı bir dönemin önünü açmıştır.

Fransa, 1789 Devrimi'nin başlangıcından 1799 yılının Kasım ayına kadar fırtınalı ve istikrarsız bir on yıl yaşamıştır.⁵² Devrimin ilk sonuçlarından biri kendini derin bir mali kriz olarak göstermiştir. Trask'a göre henüz yeni yetme çağında olan devrim, despotizmin tipik araçlarına başvurmakta gecikmemiştir. Zira 1789'da yönetimi de facto olarak eline alan Millet Meclisi, ekmeq yardımı ve Paris'teki kamusal yatırımlar için gerekli büyük harcamalar, monarşiye ait devlet borçları ve ondan henüz kurtulmuş olan halkın vergi ödemedeki isteksizliği nedeniyle kendisini büyük bir mali krizin ortasında bulmuştur. Bu krizi çözmek üzere kilise mallarını müsadere ederek satışa çıkarmış ve karşılıksız para basarak büyük bir enflasyonla karakterize olan mali krizin daha da derinleşmesine yol açmıştır.⁵³ Diğer taraftan, daha ilk günlerden itibaren Devrimin meyvelerini yalnız burjuvazi toplamıştır. Devrimin fetihlerini savunan "Milli Muhafız Alayları"nın kapıları yoksullara kapanmış, belediyeler devrimin sadık hizmetkârlarının eline geçmiştir. Kurucu meclis vatandaşları etkin ve etkin olmayan olarak ikiye ayırmış, seçme ve seçilme hakkını yalnızca varlıklı kişiler olan etkin yurttaşlara tanımıştır. Halkın büyük çoğunluğu ise bu haktan mahrum kalmıştır.⁵⁴

⁴⁸ George Rude, *Fransız Devrimi* (Çev.A.İ. Dalgıç), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 15.

⁴⁹ Galbraith, a.g.e., s. 23.

⁵⁰ Guryne Lewis, "Fransız Devrimi: 1789-99" (K. İnal, Çev.), *Batı'da Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991*, (Der.D. Parker), Dost Kitabevi, Ankara, 2003, 123-124.

⁵¹ Kumar, a.g.e., s. 103; Touraine, a.g.e., s. 70.

⁵² Cemil Meriç, *Saint Simon: İlk Sosyolog, İlk Sosyalist*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 40.

⁵³ Scott Trask, "Enflasyon ve Fransız Devrimi: Bir Parasal Facianın Hikayesi", *Liberal Düşünce*, Cilt.10, No.37, 2005, s. 87-94.

⁵⁴ Server Tanilli, *Dünyayı Değiştiren On Yıl*, Adam Yayınları, İstanbul, 2002, s. 73.

KARABAĞ SORUNUNUN TEMELLERİ: BÖLGESEL MÜCADELELER VE ETNİK GÖÇLER

İlk Cumhuriyetin ilan edildiği 1793'te mutedil liderler saf dışı edilirken yerlerine gelenler despotik ve uzlaşmaz bir tavır içine girmiş, pek çok Fransız vatandaşının katledildiği bir terör dönemi yaşanmış, ardından ihtilal kendi çocuklarını yutmuştur.⁵⁵ 1789–1793 dönemini içeren bu süreçte, devrimciler kısa sürede çok büyük bir değişim gerçekleştirmiş ve bu köklü değişimler, 19. yüzyılda varlığını sürdürerek diğer Avrupa devletleri içinde bir model oluşturmuştur. Ancak devrimcilerin iktidarlarını her bir yerleşim birimine genişletmeleri, sanılanın aksine, 25 yıl süren inatçı bir halk direnişi karşısında yürüttükleri büyük mücadelelerle mümkün olmuştur.⁵⁶

1789'da ortak bir amaçta birleşerek devrimi başlatanlar orta sınıflar, zanaatkârlar, köylüler, liberal aristokratlar ve din adamları iken bu geniş halk kitlelerini peşinden sürüklemek için demokratik ilkeleri bayraklaştıran burjuvazi, devrimin maddi avantajlarından tek başına yararlanmak üzere askeri bir dikta rejimine, Napolyon'a dayanmayı tercih etmiştir.⁵⁷ Çok geçmeden Napolyon, göz kamaştırıcı bir diktatör olarak dizginleri eline almış ve Avrupa üzerindeki parlak askeri zaferlerle onları elinde tutmuştur.⁵⁸ Owen'a göre, Fransa'nın son hükümdarı bile yanlış ve bencilce ilkeleri pratikte uç noktalara vardırarak, aklın egemenliğini mutlu sona kavuşturacak Fransız İhtilali'ne katkı sağlamıştır. Ancak Napolyon yönetiminin uygulamaları, Devrime karşı köklü bir nefret uyandıracak kadar korkunç bir etkiye yol açmıştır.⁵⁹

19. yüzyıl boyunca, Fransa'da ve Avrupa'da kısa aralıklarla benzer ihtilal ve direnmelerle mücadele devam etmiştir.⁶⁰ Tilly'ye göre, Devrimin karakterindeki değişikliklerde tarımın ticarileşmesi, sermaye yoğun üretimin gelişmesi ve buna eşlik eden muazzam kentleşme, tarım ve sanayi işçilerinin siyasi eylemliliği ve diğer pek çok koşul rol oynamıştır. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise artık soylular ve ruhban, yerel iktidar odakları üzerindeki hâkimiyetlerini yitirmiş, yerlerini imalatçılar, tüccarlar ve diğer kapitalistler almıştır.⁶¹

Fikri temelleri Fransız aydınlanması ile atılan, nesnel koşulları Fransa monarşisi, değişen sosyoekonomik koşullar ve toplumsal çatışmalar çerçevesinde oluşan Fransız İhtilali, yaşanan hızlı toplumsal değişme süreçlerinin de etkisiyle tüm Batı Avrupa'yı etkisi altına almıştır. Aydınlanmanın akla duyduğu güven, siyasal bir devrimle geleneksel kurumların prangalarından kurtulan rasyonel kurucu özneler tarafından gerçekleştirilecek bir yeryüzü cenneti vaat etmiştir. Ancak bu vaadin olanaksızlığı kısa sürede ortaya çıkmıştır. Nitekim Swingewood'a göre, Fransız İhtilali Aydınlanmanın rasyonalist varsayımlarına meydan okuyan bir etki yapmıştır. Devrim sonrasında geleneksel otoritelerin büyük ölçüde ortadan kalkması beraberinde toplumsal bağların çöküşünü getirmiş, felsefi rasyonalizmin bireyci toplum anlayışının bu durumu ortaya çıkaran bir faktör olduğu anlayışı kabul görmeye başlamıştır. Yine, Devrim sonrasında ortaya çıkan otorite problemi geleneksel toplumsal kurumların da sosyal düzen açısından pozitif bir rol oynayabileceği anlayışının ortaya çıkmasında etkili olmuştur.⁶² Devrimin yol açtığı çarpıcı dönüşüm, ilk Fransız sosyologlara, toplumsal düzenin yasalarının yeni bir toplumsal düzeni nasıl yaratabileceği şeklindeki temel entelektüel problemlerini de sağlamıştır.⁶³

⁵⁵ George R. Havens, *Fikirler Çağı*, (Çev.B.K. Yeğen), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 408.

⁵⁶ Charles Tilly, *Avrupa'da Devrimler: 1491-1992*, (Çev.Ö. Arıkan), Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 190-194.

⁵⁷ Rude, a.g.e., s. 22; Meriç, a.g.e., s. 40.

⁵⁸ Havens, a.g.e., s. 408.

⁵⁹ Robert Owen, *Yeni Tolum Görüşü*, (Çev.D. Şahiner), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 13.

⁶⁰ Havens, a.g.e., s. 408.

⁶¹ Tilly, a.g.e., s. 191-206.

⁶² Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, (Çev.O. Akınhay), Mesele Kitapçısı, İstanbul, 2010, s. 34-35.

⁶³ Jonathan H. Turner vd., *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, (Çev. Ü. Tathıcan), Sentez Yayın ve Dağıtım, Bursa, 2012, s. 23.

Sonuç

Bir bilim olarak sosyoloji Batı toplumlarında görülen sosyokültürel dönüşümlerin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönüşümler üç ana faktör üzerinden açıklanabilir. Bunlardan ilki köklü bir zihinsel dönüşüm ve beraberinde getirdiği bilimsel ve kültürel bilgi birikimidir. Batlamyus'un evren tasarımı çöküşünün ardından dünya görüşünün merkezine insanın yerleştirilmesi sonucunda Batı düşüncesinde köklü bir özne nesne ikililiği ortaya çıkmıştır. Özne olarak insanın bu merkezi konumu en net ifadesini düşünen insanı/özneyi varlığın temelini koyan Descartes'in "düşünüyorum öyleyse varım" sözünde bulmuştur. Bu dikotomi bir özne olarak insanın bir nesne olarak evrenin geri kalanı üzerinde hâkimiyet kurabileceği ve bu hâkimiyetin temelinde bilginin yattığı görüşü ile beslenmiştir. Örneğin Batı düşüncesinin temel taşlarından biri olan Bacon, 'bilgi güçtür' der. Buna Newton'un, evrenin genel geçer yasalarla işleyen mekanik bir doğası olduğu görüşü eklendiğinde geriye kalan tek şey bu yasaların doğa bilimleri tarafından bilimsel metotlarla keşfedilmesidir. Bu başarı sağlandığı taktirde evrenin geri kalanı insanın denetimi ve manipülasyonuna açık olacaktır. Aydınlanma ile birlikte bu durum bir adım daha ileri götürülür. Buna göre özne olarak rasyonel insan ve onun oluşturduğu sosyal yapılar sürekli bir ilerleme içindedir. Bu ilerleme düşüncesinin kökeninde ise insan aklına duyulan güven yatar. Örneğin Kant'a göre aydınlanma, insanın aklını kullanma yeteneğini kazanmasıyla birlikte tüm diğer toplumsal bağlarından kurtularak erginleşmesi durumudur.⁶⁴ Sonuç olarak insan, akıl ve bilimle gerek doğanın gerekse çarpık sosyal düzenin prangalarından kurtulma potansiyeline sahip bir varlık haline gelir. Batı düşüncesinde yüzyıllar boyunca devam eden tüm bu gelişmeler muazzam bir bilimsel ve kültürel bilgi birikimini de beraberinde getirmiştir. Bu birikim, bir taraftan modern düşüncenin doğuşuna kaynaklık ederek yüzyıllar içinde kavramsal olarak modernliğin içinin doldurulması ile sonuçlanırken, bir taraftan da modern zihniyet yapısının ürettiği fikri sistemler ve bilimsel gelişmelerden beslenmiştir.

İkincisi hızlı toplumsal değişme ve bunun getirdiği büyük sosyal sorunlardır. Bu değişimin kaynağında ise işgal edilen bir bölgenin gerek ekonomik, gerek kültürel gerekse beşeri kaynaklarının neredeyse tümünün işgalci ülkeye aktarılması olarak tanımlanabilecek sömürgecilik hareketleri yatmaktadır. Batıda coğrafi keşiflerle birlikte ortaya çıkan sömürgecilik hareketleri, neredeyse dünyanın geri kalan tüm bölgelerinin tüm kaynaklarının Batıya aktarılması ile sonuçlanmış ve bu süreçte görülen gelişmeler, yeni bir ekonomik, siyasi ve toplumsal sistemin ortaya çıkışını da beraberinde getirmiştir. Sömürgecilik faaliyetlerinin bir sonucu olarak hızla gelişen ve giderek tüm dünyaya yayılan ticari kapitalizm, beraberinde merkantilist politikaları, merkezi krallıkları, para babaları ve aristokrasinin karışımından oluşan yeni bir toplumsal üst tabakayı doğurmuş, ardından gelen sanayi kapitalizmine paralel olarak geniş halk kesimlerini oluşturan bir işçi sınıfı, kentleşme ve modern ulus devlet yapılanması kendini göstermeye başlamıştır. Tüm bu gelişmelerle birlikte Batı, kendisini yıkan ve yerine yenileri üretilen normlar, değerler, inanç sistemleri, semboller ve toplumsal kurumların yol açtığı büyük toplumsal alt üst oluşlar ve sosyal sorunlarla karşı karşıya bulmuştur.

Bu süreç, Fransız İhtilali ile taçlandığında ise Batı ve dünyanın geri kalanı için artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktır. İhtilal farklı toplumsal kesimlerin, özgürlük, eşitlik ve refah talebi çerçevesinde, akla dayalı yeni bir sosyal düzen kurma umudu ile gerçekleştirilmiş ancak tüm Avrupa'da uzun yıllar sürecek çatışma ve kaos dönemini de beraberinde getirmiştir. Ancak Fransız İhtilali'nin sosyolojinin bir bilim olarak ortaya çıkışı açısından gerçek önemi, siyasal bir düzen değişikliğinin yaşanan kaosa ve mevcut sosyal sorunlara bir çözüm olmadığından anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Bundan sonra, ekonomik ve siyasal alanlarda hızlı bir ilerleme içinde olan Batı

⁶⁴ Bozkurt, a.g.e., s. 7.

KARABAĞ SORUNUNUN TEMELLERİ: BÖLGESEL MÜCADELELER VE ETNİK GÖÇLER

Avrupa toplumları sosyal sorunlarına bilimin yol göstericiliği ile çözüm bulacaktır. Nasıl ki doğa bilimleri fiziğin, kimyanın vb. yasalarını keşfederek doğayı insan lehine kullanmanın ve biçimlendirmenin yolunu açıtıysa ve insanın doğa ile savaşında ona bir zafer kazandırdıysa, aynı şekilde toplumun yasalarını keşfedecek bir bilimin geliştirilmesi yoluyla sosyal sorunlara bu yasalar çerçevesinde çözümler üretmek ve toplumsal düzeni de sağlamak mümkün olacaktır.

İşte sosyoloji yukarıda ifade edilen sosyokültürel dönüşümlerin ve bu dönüşümlerin yol açtığı sosyal düzen arayışının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Montesque'dan Comte'a, Saint Simon'dan Marx'a, Durkheim'dan Weber'e kadar sosyolojik düşüncenin tüm kurucuları aslında yaşanan değişimi bilimsel yolla anlayıp açıklayarak, geleceğin toplumunu inşa ederken atılması gereken adımlara ışık tutacak yeni bir bilimin teorik ve metodolojik temellerini atmışlardır. Her biri, görüşlerini içinde yaşadıkları toplumun tarihinin şekillendirdiği sosyal, ekonomik, siyasal koşulları dâhilinde ve köklü zihinsel dönüşümle gelen bilimsel ve kültürel bilgi birikiminden beslenerek ortaya koymuşlardır.

Kaynakça

- Aron, Raymond, *Sanayi Toplumu*, (Çev.E. Gürsoy), Dergah Yayınları, İstanbul, 1997.
- Bilgiseven, Amiran Kurktan, *Sosyal Bilimler Metodolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 68,70.
- Braudel, Fernand, *Maddi Uygarlık ve Kapitalizm: XV-XIII. Yüzyıllar, Mübadele Oyunları* (Çev.M.A. Kılıçbay), (II. Cilt), Gece Yayınları, Ankara, 1993.
- Bozkurt, Necati, *Çağdaş Felsefeden Kesitler*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1990.
- Callinicos, Alex, *Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri*, (çev. Ş. Pala), Ayraç Yayınevi, Ankara, 2001.
- Can, Nevzat, "Mekanistik Evren Anlayışı ya da Hakikatin Bilgisinden Fenomenler Bilimine", *Kaygı*, No.13, 2009, s. 101-112.
- Cangızbay, Kadir, *Sosyolojiler Değil Sosyoloji*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2002.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.
- Coser, Lewis, *Sosyolojik Düşüncenin Ustaları: Tarihsel ve Toplumsal Bağlamlarında Fikirler*, (Çev. H. Hülür, S. Toker, İ. Mazman), De Ki Basım Yayım, Ankara, 2015.
- Çiğdem, Ahmet, *Akıl ve Toplumun Özgürleşimi: JürgenHabermas ve Eleştirel Epistemoloji Üzerine Bir Çalışma*, Vadi Yayınları, Konya, 1997.
- Çiğdem, Ahmet, *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Febvre, Lucien, *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, (Çev.M.A. Kılıçbay), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.
- Ferguson, Niall, *İmparatorluk: Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı*, (Çev.N. Elhüseyni), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.
- Galbraith, John Keneth, *Kuşku Çağı: Sosyo-Ekonomik Düşünceler ve Sonuçları*, (Çev.N. Himmetoğlu, R. Aşçıoğlu), Altın Kitaplar, 1980.
- Gençoğlu, Aylin Yonca, "Ticari Kapitalizminden Sanayi Kapitalizmine: Merkantilizm, Liberalizm ve Marksizm", *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt. 7, No.13. s. 79-94.
- Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.

- Habermas, Jürgen, “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje”, (G. Naliş Çev), *Postmodernizm*, (der. N. Zeka), Kıyı Yayınları, İstanbul, 1994.
- Havens, George R., *Fikirler Çağı*, (Çev.B.K. Yeğen), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.
- Hobsbawm, Eric, *Sanayi ve İmparatorluk*, (Çev.A. Ersoy), Dost Kitabevi, Ankara, 2005.
- Holton, Robert J., *Kentler Kapitalizm ve Uygarlık*, (Çev.R. Keleş), İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- Huberman, Leo, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, (Çev.M. Belge), İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- Kazgan, Gülten, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989.
- Kumar, Krishan, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, (Çev. M. Küçük), Dost Kitabevi, Ankara, 1999.
- Küçük, Mehmet, “Postmodernin Modern Karakteri ya da Dönemleştirmenin İronisi”, *Modernite Versus Postmodernite*, (der. M. Küçük), Vadi Yayınları, Ankara, 2000.
- Lewis, Guryne, “Fransız Devrimi:1789-99” (K. İnal, Çev.), *Batı’da Devrimler ve Devrimci Gelenek 1560-1991*, (Der.D. Parker), Dost Kitabevi, Ankara, 2003.
- Mardin, Şerif, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Meriç, Cemil, *Saint Simon: İlk Sosyolog, İlk Sosyalist*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Nef, John U., *Sanayileşmenin Kültür Temelleri*, (Çev. E. Güngör), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1970.
- Owen, Robert, *Yeni Tolum Görüşü*, (Çev.D. Şahiner), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
- Polanyi, Karl, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, (Çev.A. Buğra), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Rude, George, *Fransız Devrimi* (Çev.A.İ. Dalgıç), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Smith, Preserved, *Rönesans ve Reform Çağı*, (, Çev.S. Çağlayan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002.
- Sombart, Werner, *Aşk, Lüks ve Kapitalizm*, (Çev.N. Aça), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998.
- Sombart, Werner, *Kapitalizm ve Yahudiler*, (Çev.S. Gürses), İleri Yayınları, İstanbul, 2005.
- Swingewood, Alan, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, (Çev.O. Akınhay), Mesele Kitapçısı, İstanbul, 2010.
- Tanilli, Server, *Dünyayı Değiştiren On Yıl*, Adam Yayınları, İstanbul, 2002.
- Tilly, Charles, *Avrupa’da Devrimler: 1491-1992*, (Çev.Ö. Arıkan), Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Topdemir, Hüseyin Gazi, “Francis Bacon’un Bilim Anlayışı”, *Felsefe Dünyası*, Sayı 30, 1999, s.51-68.
- Touraine,Alain, *Modernliğin Elestrisi*, (, Çev.H. Tufan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Trask, Scott, “Enflasyon ve Fransız Devrimi: Bir Parasal Facianın Hikayesi”, *Liberal Düşünce*, Cilt.10, No.37, 2005, s. 87-94.
- Turner, Jonathan H. vd., *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, (Çev. Ü. Tatlıcan), Sentez Yayın ve Dağıtım, Bursa, 2012.

**KARABAĞ SORUNUNUN TEMELLERİ:
BÖLGESEL MÜCADELELER VE ETNİK GÖÇLER**

Wagner, Peter, *Modernliğin Sosyolojisi: Özgürlük ve Cezalandırma*, (çev: Mehmet Küçük), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996.

Wallerstein, İmmanuel, *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, (Çev. E. Abadoğlu, N. Ersoy), Aram Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Wesfall, Richard S., *Modern Bilimin Oluşumu*, (Çev.İ.H. Durdu), V Yayınları, Ankara, 1987.